

tovano činjenicom da je ona srpska državotvorna institucija. Stoga ju na prosvjede glede narušavanja ljudskih prava nije moglo potaknuti ništa što premašuje okvire srpske nacije i kulture (159). Razmatranje djelovanja islamske vjerske zajednice autorica je započela s ocjenom da su muslimani i u prošlosti i u novije vrijeme bili izloženi pokušajima asimilacije od strane Hrvata i Srba. Tu svoju ocjenu potkrepljuje netočnim podatkom o »kroatizaciji« muslimanskih pisaca u djelu *Bibliografija hrvatskih pisaca B i H između dva rata* (Zagreb, 1989.). Naime, muslimanski pisci (Salih-beg Bakamović, Abdulatif Dizdarević, Osman Nuri Hadžić i dr.) glede nacionalne pripadnosti izjašnjavali su se kao Hrvati, pa su na temelju tog kriterija i uvršteni u knjigu. Asimilacijskim prijetnjama objašnjeni su i zahtjevi dijela muslimanskih intelektualaca za islamskom republikom, kao i pristajanje najvećeg broja muslimana uz jugoslavensku federaciju sve do njezine dezintegracije (173). U rezoluciji islamskog vjerskog vodstva iz siječnja 1991. godine, kojom je ono po prvi put nakon II. svjetskog rata, osuđujući srpski teror na Kosovu, izašlo iz izolacije, S. Ramet pronalazi svjedočanstvo o tome da se ona nalazila u težem položaju od ostalih vjerskih zajednica i da je njezin »izlazak iz šutnje« omogućila tek propast komunizma (174).

U pogovoru svoje knjige S. Ramet je izrazila ne samo krajnji pesimizam glede bilo kakve mogućnosti obnove Jugoslavije, nego je, znajući za veliku ulogu međunarodnih čimbenika u nastanku prve i druge Jugoslavije, upozorila na pogubnost promicanja takve zamisli. S druge strane, kulturni polet koji je tijekom osamdesetih zahvatio jugoslavenske republike uvjerio ju je da svaka od njih ima mogućnosti za skladan razvoj, ali samo kao zasebna država. Na kraju možemo samo zaključiti da je autorica na zanimljiv, interdisciplinarni način istražila uzroke dezintegracije Jugoslavije, upotrebljavajući pri tom pri tom u historiografiji još uvijek nedovoljno iskorištene izvore.

Vrijednost njezine knjige posvjedočuje i pisac predgovora dr. Ivo Banac koji je ustvrdio da je S. Ramet shvatila kulturni kontekst jugoslavenskih međunacionalnih odnosa bolje od većine svojih kolega, koji su početkom devedesetih iznosili potpuno nerealna stajališta o tom problemu (IX).

Zoran Grijak

EUGEN DIDO KVATERNIK, Sjećanja i zapažanja 1925–1945. Prilozi za hrvatsku povijest. Uredio dr. Jere Jareb. Nakladničko društvo Starčević, Zagreb 1995., 332 str.

Objavlivanje sjećanja i zapažanja jednog istaknutog ustaškog dužnosnika je doista značajan historiografski događaj. Ona potvrđuje golemo nejedinstvo u ustaškom pokretu ne samo za vrijeme emigracije već i za prve dvije godine trajanja Pavelićeve Nezavisne države Hrvatske i ocjenjuje Pavelićevu vladavinu kao totalitarističku, nesklonu kompromisima, promjenama i pregovorima, a to je bitna osobina dobre politike. Drugim riječima Eugen Dido Kvaternik (Zagreb, 29. III. 1910. – Cordoba u Argentini, 1962.) osuđuje Pavelića za političku nesposobnost i za ulogu kojoj nije bio dorastao, pa je Pavelić umjesto da doprinese jedinstvu hrvatskog naroda poradio na njegovim podjelama. Sjećanja su doista »intrigantna« (Željko Krušelj, Dvostruki scenarij. *Večernji list*, 10. IX. 1995.), i iz njih se vidi da je Kvaternik za glavnog neprijatelja smatrao komuniste, boljševike, a ne Dražu Mihailovića i Srbe, pogotovo stoga što je po Kvaterniku u tim prvim danima suradnje s Nezavisnom državom Hrvatskom bio sklon i general Milan Nedić,

dakako uz uvjet da se porazgovori o pripadnosti Srijema. Pavelićeva kozarska ofenziva označavala je prekid svakih daljih pokušaja na tom planu, ali je to bio i slom Eugena Dide Kvaternika koji je započeo sve jače kritizirati državnu politiku, smatrajući ju neadekvatnom trenutku i potrebama Hrvatske. Eugen je napisao: »Cjelokupna je povijest N.D.H. strašna, mnogo strašnija nego je mnogi zamišljaju, jer je suđe samo po strašnim vanjskim manifestacijama. Naša je dužnost, da tu povjesnu istinu iznesemo. Hrvatski narod imade pravo znati zašto je poginulo stotinu tisuća njegovih sinova i kćeri, i zašto i kako je povjesna prilika 10. IV. 1941. upropaštena.«(154) Početkom 1943. Eugen Dido Kvaternik mora napustiti Hrvatsku da se više nikada u nju ne vrati, ali ono što nam je imao poručiti izrekao je to na način i pokajnika i savjetnika, pa je to jedini primjer takve vrsti u našoj memoarskoj historiografiji.

Memoari nisu pisani sustavno i s namjerom objavljivanja na jednom mjestu, već je to skupina od šest priloga pod nazivom »Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.« (11–56) objavljena 1952. u Nikolićevoj *Hrvatskoj reviji* u Buenos Airesu, s Kvaternikovim pismom iz kojeg se vidi da je Kvaternik u Slovačkoj 1943. napisao i jednu raspravu o hrvatsko-talijanskim odnosima, smatrajući ih odlučujućima za razumijevanje propadanja Nezavisne države Hrvatske. Osnovni moto gornje studije je da je hrvatska država u travnju 1941. već bila stvorena prije dolaska Pavelića i da radi toga ustaše nisu mogli stvoriti ono što je već bilo stvoreno. (69) U nastavku je objavljen članak »Odjeci. Još nešto o rimskim ugovorima«, (69–116) koji je objavljen u *Hrvatskoj reviji* 1953. godine. U njemu Kvaternik donosi brojne zanimljive podatke o ovom ugovoru upozoravajući da je sloboda neđjeljiva i da bi svaki narod koji bi odustao od svoje suverene prerogative vršenja građanskih i političkih prava na određenom prostoru svoje zemlje poništio temelj svoje slobode (116). Iako je Neva Scotti doktorirala na Pravnom fakultetu u Zagrebu na ovu temu Kvaternikov rad je svakako vrlo zanimljiv i donesen »iz prve ruke«. Studija »Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu« (117–141), objavljena također u Nikolićevoj reviji 1955. razređuje cjelokupne odnose s talijanskim fašistima do kapitulacije Italije, a nastala je kao odgovor na napise u talijanskom dnevniku *Risorgimento* gdje se ističe da je Hrvatska Država doživjela privremeno uskrsnuće zahvaljujući baš fašističkoj politici. (117) Kvaternik završava ovaj članak »...mi Hrvati, poučeni gorkim iskustvom dvogodišta 1941.–1943. ne ćemo o svojim granicama raspravljati, nego ćemo ih braniti svim sredstvima, koja nam budu na raspolaganju. Potrebno je, da se to jednom otvoreno kaže, da ne bude zabluda ni na kojem mjestu, da bi se mogla ponoviti, pa i u blažem obliku, operacija iz svibnja 1941. Patti chiari amici cari.«(140)

Pismo Eugena Kvaternika dru Stjepanu Lackoviću iz rujna 1958. vezano je uz sudsku raspravu protiv dra. Artukovića, kada su dr. Omrčanin i dr. Vrančić isključivu odgovornost za djelovanje redarstva i oružanih postrojbi u N.D.H. svalili na Kvaternika. Kvaternik priznaje da se ne može zaniijekati »...da je za vrijeme prošlog rata i sa hrvatske strane učinjeno teških izgređa, koje s moralnog stanovišta sačinjavaju grijeh, sa pravnog zločin, a s političkog ludost« (143), no opravdava da je sve to učinjeno u samoobrani protiv onih koji su nastojali spriječiti izgradnju hrvatske države. Žestoko se okomio na Artukovića i način njegove obrane koja dozvoljava seciranje N.D.H., pa donosi neke zanimljive podatke o dvostrukoj ličnosti Vjeka Vrančića. Slijedeće je pismo upućeno Vinku Nikoliću 11. svibnja 1959. a iz njega saznajemo da je Andrija Artuković bio glavni pokretač progona prvaka Hrvatske seljačke stranke, koje ni Pavelić nije volio i da je vodstvo pravaka HSS-a bilo programirano po zahtjevu SS-a iz Berlina (68–169), te da je upravo na zahtjev Artukovića u proljeće 1943. ukinuto samostalno političko redarstvo (UNS), koje je kako tako vodilo nekakovu dokumentaciju. Ovo je pismo napisano kao objašnjenje uz studiju »Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942. Prigodom smrti generala Vittoria Ambrosija« (157–187) objavljena u *Hrvatskoj reviji* 1959. godine. Za razliku od prvih sličnih tema ovdje Kvaternik daje odgovore na pitanje zašto nije došlo do hrvatskog otpora Talijanima, ali piše i o odnosima Janka Tortića, sasmožvanog predstavnika HSS-a, s Pavelićem. U toj studiji Kvaternik je prikazao i njemačko-talijansko-

četničku suradnji u Bosni, a sve na štetu rušenja hrvatske državnosti i autoriteta, te kako je osobno podržao Juru Francetića da organizira Crnu legiju iskoristivši gerilca Rafaela Bobana u nastojanju da se vode uspješne borbe s četnicima koje su podržavali Talijani i Nijemci. (184)

U pismu koje je objavljeno u *Hrvatskom Glasu* u Kanadi 1960. Kvaternik se brani. Otkriva nam da je do hapšenja »ljevičara«, ali ne i »komuniste« Mihovila Pavleka Miškine, došlo na zahtjev ustaša Mije Bzika i Martina Nemeca, te da je izdao nalog da se Miškina pusti na slobodu ali da to nije sprovedeno jer je Jasenovac izmaknuo kontroli. U istom pismu iskazuje da je Pavelić u rujnu 1942. predao Nijemcima hrvatski suverenitet i da su radi toga i on i Slavko Kvaternik morali biti maknuti iz vlasti, te da nije izdao nalog za ubojstvo Mačeka u ožujku 1942. opisujući i izmišljotine koje je prihvaćao bez provjere i Vrhovni sud SAD-a prilikom suđenja Artukoviću.

Zanimljivost Kvaternikove analize Trumbića kao političara je izvanredna (195–245), i objavljena 1961. u *Hrvatskoj reviji* ona je izazvala burnu reakciju dra Branka Pešelja na koju je Kvaternik odgovarao (247–257). Šteta da nam ova studija nije bila dostupna kada smo imali simpozij o Trumbiću u JAZU 1989. godine, ali naš zbornik potvrđuje da u neslobodi i u vremenima »obzira« nema slobodne historiografije.

Budući da je Kvaternikova knjiga nastala iz skupa članaka objavljenih u *Hrvatskoj reviji* i više njegovih pisama, često se neke stvari ponavljaju na isti ili sličan način, što čini problematiku nepreglednom, ali se upravo iz ovog ponavljanja vide velike muke Kvaternika koji pokušava shvatiti kako i zašto je Nezavisna država hrvatska propala. Možda bi se moglo raspravljati o Jarebovom rasporedu objavljenog materijala koji je uvrstio u ovaj Kvaternikov zbornik. Možda bi bilo dobro da su političko-povijesni radovi Kvaternika, kakovi su »Trumbić spram politike H.S.S. i ustaškog pokreta« (195–245) iz 1961., »Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.« (11–55) iz 1952., »Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942.« (157–187) iz 1959. i »Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu« (117–141) iz 1955. tiskani na prvom mjestu, i to kronološki po problematici, a ne po vremenu nastajanja, te da su objavljeni zajedno s odgovorima Kvaternika kritičarima tih radova, a zatim da je na kraju objavljeno ono nekoliko pisama izvan toga okvira.

Međutim i ovako je objavljivanje ove knjige za pohvalu. Kvaternikovim pisanjem demistificirana je ličnost Ante Pavelića, oslobođena i satanizacije i divinacije. Prikazan je kao čovjek koji je itekako bio opterećen ljudskim slabostima i manama, koje su spriječile da iskoristi veliku povijesnu priliku koja mu se je pružala u jednom ili dva trenutka njegovog vladanja i što se dogodilo da je mladost Hrvatske otišla putem Bleiburga, jer NDH nije trebala biti ustaška, ona je trebala biti hrvatska. Raspad hrvatske državnosti, koju je Hrvatska makar i uz pomoć Hitlera imala prvi puta poslije osam stoljeća bio je proces a ne događaj. Događaj je samo tragična završnica Bleiburga. Kvaternik uočava da je Pavelić i prilikom stvaranja i prilikom raspada Nezavisne države Hrvatske zakazao. Znatnu krivnju za jačanje partizanskog pokreta i slabljenje ne samo ustaštva, koje se je ionako sve više kompromitiralo zbog loše Pavelićeve politike već i slabljenja najjače stranke u Hrvatskoj (Hrvatske seljačke stranke) Kvaternik predbacuje Anti Paveliću, s kojim se je jako razilazio već u ljeto 1941., sluganstvo Mussoliniju i Hitleru, umjesto da je lavirao između ova dva prividna prijatelja, iskorištavajući njihovu međusobnu neiskrenost, snažeći u međuvremenu hrvatsku državu poštujući pravo i ličnost svakog poštenog građanina. Odlukom o prepuštanju Dalmacije Mussolinijevoj Italiji Pavelić je potjerao u partizane Dalmatince koji su se listom suprotstavili fašističkoj okupaciji. Možda kao nitko do danas prikazao je Kvaternik metamorfozu Trumbića koji od graditelja Jugoslavije želi postati njezin rušitelj. (195–245) On se ovdje osvrće i na Svetožara Pribičevića koji je prošao istu školu. Mislim da je davno prije trebalo upoznati hrvatsku historiografiju s ovim radom u kojem Kvaternik piše: »U našoj oskudnoj političkoj literaturi još nije dovoljno istaknuta povijesna činjenica, da su za vrijeme diktature, dakle u času najveće najezde velikosrpstva, Pribičević i njegovi pristaše bili na hrvatskoj strani, činjenicu, koju hrvatska politika, napose ustaška, nije ispravno ocijenila. Ali, preko svih programatskih razlika i momenata

dnevne politike ona dokazuje, da je u Hrvatskoj bilo mnogo Srba, koji su Hrvatsku, a ne Srbiju, smatrali svojom domovinom. Punktacijama, (1932. opaska M.K.D) koje je također redigirao Trumbić, mogla se je omogućiti i pospješiti njihova politička evolucija, sigurno bolna i teška. One nisu bile ograničenje ciljeva hrvatske borbe, već pokušaj, da se u tu borbu uklopi i naše hrvatske Srbe.« I dalje: »Trumbić je kao Hrvat i kao čovjek svojim nepokolebljivim držanjem ispisao najljepše stranice svog političkog djelovanja. Svijestan ogromne povijesne odgovornosti, koja ga je tištala kao stvorca Jugoslavije, izložio je i svoj život s ciljem, da ispravi zablude svoje mladosti.«(213) Hrvatski historičari, a osobito Ljubo Boban su o tome pisali, ali to nisu rekli tako spontano kako je to napisao Eugen Kvaternik 1961., političar kojega se optužuje za masovni teror nad Srbima i Židovima prvih mjeseci NDH-azijske vladavine. Za taj teror Kvaternik nije mogao biti potpuno odgovoran, iako je dakako mogao biti suodgovoran, jer su u čistkama stradavali mnogi Židovi i Srbi s kojima je njegov otac Slavko Kvaternik zajedno ratovao tijekom Prvoga svjetskog rata. Didin položaj povjerenika za javni red i sigurnost na cijelom području i državnog tajnika u ministarstvu unutrašnjih poslova (16.IV.1941.), te ustaškog nadzornog zapovjednika Ustaške nadzorne službe (23.VIII.1941.–23.X.1942.) omogućio mu je i da progoni i da spašava ljude, a po mojem saznanju doista je činio i jedno i drugo, te su mnogi Židovi odvedeni u logor upravo onda kada je Kvaternik napustio svoj položaj. Kvaternikova sjećanja moraju se dakle upotpuniti svim čimbenicima koja su utjecala na nastajanje NDH i njen život, a to nije tako jednostavan proces i na njega utječu mnoga zbivanja na svjetskom, jugoslavenskom, hrvatskom a i regionalnom planu pogotovo stoga što se sve događa u izvanredno kompliciranim demografskim odnosima i regionalnim presizanjima u okvirima same Hrvatske. Moramo prihvatiti da je Kvaternik, daleko od Hrvatske i daleko od politike, opterećen borbom za svakodnevno preživljavanje, pola svog života nastojao da shvati događanja i nije bilo razloga da ne piše istinu. Eugen Dido Kvaternik je tijekom svog školovanja u Zagrebu, Austriji, Berlinu, Nancyu i Londonu prošao razne utjecaje, od isusovačkih pa do liberalnih, i iako nikada nije završio studij prava ipak je po čitavom svom biću bio intelektualac, a u okviru obitelji koja je imala bogato povijesno iskustvo morao je imati i pojačani osjećaj za Hrvatsku. Šteta samo što je izgubio život u vožnji automobilom. Mogao nam je još mnogo toga reći i poručiti što treba zapamtiti i shvatiti. No imamo sreću da nam je ostalo i ovo, te da nam u pismu opatu Ivanu Nikoliću 1952. ostavi poruku: »Naš narodni pad tako kratko vrijeme nakon uspona 1941. uzrokovan je stalnim i opetovanim kršenjem osnovnih etičkih i moralnih zasada po znatnom dijelu hrvatskog narodnog kolektiva. (...) Ni pojedinci ni narodi nikada bez posljedica (ne mogu) prekršiti taj moralni aksiom, pogotovo kad je to kršenje postalo sistem vladavine kao što je to kod nas bilo. Nepoštivanje tih temeljnih zasada oduzelo je hrvatskom narodu mogućnost zdravog prosuđivanja i on nije više bio u stanju da kao narodni kolektiv pravodobno reagira na stramputice na koje ga se je vodilo. Posljedica je bila, da smo iz jedne ekstremne desničarske totalitarne despocije pali u drugu još goru komunističku.« (263). Sapiienti sat! Izuzetan doprinos zborniku je i prilog dr. Jere Jareba, profesora povijesti na jednom sveučilištu u Sjedinjenim Američkim Državama, koji je načinio kratki životopis Eugena Dide Kvaternika, te imenik ličnosti koje se u djelu spominju s osnovnim elementima njihove biografije. Saznajemo da je majka Eugena Kvaternika Dide bila kćer dr. Josipa Franka, pravaškog političara na razmeđu stoljeća, ali i čitav niz drugih zanimljivih i vrlo vrijednih podataka. U životopisu Jareb je naglasio probleme s kojima se Eugen Dido Kvaternik suočavao do jeseni 1942. citirajući ponovno ili Kvaternika ili G. Desbonsa, B. Krizmana ili svoja vlastita istraživanja. Po ocjeni Jareba Kvaternik nije podcijenio komunistički partizanski pokret kao Pavelić u prve dvije godine. Mislim međutim da ni Kvaternik nije shvatio, a nije ni mogao shvatiti kao gradsko dijete, odakle takova životna snaga partizanskom pokretu koji je jačao iza svakog otkupa DOPOS-a, iza svakog mobiliziranja, iza svakog ubiranja poreza, ali i iza noćnih prepada partizana koji su vodili kombiniranu politiku obećanja i prijetnji. U to prvo vrijeme kada su još bili malobrojni i slabi, partizani su hrvatskim seljacima, koje je Maček ostavio da čekaju rješenje izvana, indoktrinirani desetljećima mirotvornim duhom braće Radić i čuvanjem svetosti

doma, pričali bajku o životu bez poreza, o bratstvu s radnim narodom grada, o jednakosti svih radnih ljudi, o slobodi koja će doći s mirom. Mnogo je misli nabačeno u Kvaternikovim sjećanjima, a Jareb nam je omogućio da ih spoznamo.

Kvaternikovi članci u kojima su sažeta sjećanja toliko su zanimljivi da ih doista treba pročitati svaki profesor povijesti a ne samo svaki političar. Ovo djelo nadopunjuje knjige Fikrete Jelić-Butić i Hrvoja Matkovića opisom strasti, sukoba, jala i strahova koji su razdirali sam vrh vlasti. Jareb je u zbornik uvrstio i oproštajni govor Vinke Nikolića na ukupu Kvaternika 13. ožujka 1962. godine. Uglavnom u zbornik je ušlo sve što se je činilo vrijednim iz ostavštine Eugena Kvaternika da bude trajno zabilježeno za budućnost, i vjerojatno će se ova knjiga čitati kao što se s pomnjom čitaju sjećanja Ivana Meštrovića i Joze Kljakovića.

Mira Kolar-Dimitrijević

DANICA BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu. Pokret za obnovu gospodarstva, gospodarske akademije, ogledni vrtovi i poljodjelske škole druge polovice XVIII. i početka XIX. stoljeća. Izd. Književnog kruga u Splitu, Biblioteka znanstvenih djela 76, Split, 1995., 415 str.

Fiziokratski pokret niknuo je u Francuskoj kao reakcija na zaostajanje poljoprivrede u odnosu na već vrlo moderno zasnovanu trgovinu. Ovaj pokret koji smatra da sve vrijednosti potječu iz poljoprivrede trajao je u Francuskoj svega tridesetak godina (1748.–1780.), i s francuskom revolucijom on je na svojim nastajajućim prostorima bio gotovo posve uništen, jer su se dobra na kojima je on našao svoju primjenu raspala, a plemstvo je ili ubijeno ili je emigriralo.

Međutim u Dalmaciji ovaj se pokret javlja nešto kasnije nego u Francuskoj, ali za razliku od ovog živi mnogo dulje, našavši primjenu u ladanjskoj kulturi brojnih dalmatinskih plemića, liječnika i upravnika, te je ovdje izuzetno značajan za razumijevanje protomodernizacijskih tokova. Pored toga u Dalmaciji se je ovaj pokret nakalemio na literarne akademije, koje su nicale već krajem XVII. stoljeća i koje pod utjecajem fiziokratskog pokreta poprimaju gospodarske sadržaje, sadržaje koji su bili važni za život.

Poslije predgovora u kraćem uvodu autorica ukazuje na osnovne značajke fiziokratskog pokreta u Francuskoj i u svijetu, te opisuje demografsko i gospodarsko stanje ove pokrajine u zadnjoj fazi venecijanske vladavine. U tom je vremenu mletačka vlada promijenila svoj odnos prema Dalmaciji, te je počela voditi brigu o njenom gospodarstvu, te je generalni providur za Dalmaciju i Boku Kotorsku 1755. agrarni zakon za zadarsku, a 1756. za kninsku krajinu. Međutim ovi su zakoni bili kritizirani od prvih dalmatinskih fiziokrata te se pokazalo da samo domaći ljudi mogu stvoriti primjenljiv program za gospodarsko unapređenje Dalmacije.

Treće poglavlje posvećeno je Gospodarskom društvu (akademiji) u Splitu koja djeluje od 1767. do približno 1814. godine. Autorica je obradila djelovanje Akademije, analiziravši njezin statut, razdoblje do smrti dr. Ivana Mollera 1783. koji je bio glavni financijer raznolike aktivnosti, razdoblje do kraja mletačke vladavine, razdoblje prve austrijske vladavine, razdoblje francuske uprave, te prestanak djelovanja, a navedeni su i